

Anna Tarnowska, *Weil XY Pole ist. Prusko-niemieckie państwo prawa wobec polskiej mniejszości (1850–1914)*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2019, ss. 416, ISBN 978-83-7285-870-2.

„Weil XY Pole ist...” („Ponieważ XY jest Polakiem...”) – tymi słowami na przełomie XIX i XX w. często zaczynało się uzasadnienie odmownych administracyjnych decyzji władz pruskich w stosunku do wniosków czy odwołań składanych przez obywateli pruskich narodowości polskiej przede wszystkim w sprawie powiększenia bądź rozbudowy stanu posiadania. Nie bez powodu też posłużyły one za tytuł monografii poruszającej istotny problem stosunku prusko-niemieckiego państwa prawa do polskich obywateli monarchii pruskiej w latach 1850–1914 w świetle ustawodawstwa pruskiego, następnie zaś II Rzeszy Niemieckiej, jak również praktyki stosowania tegoż przez organa państwa. Różne aspekty polityki państwa prusko-niemieckiego wobec jego polskich obywateli w kontekście umocowań prawnych i praktyki administracyjnej oraz sądowej poruszano wielokrotnie w polskiej i niemieckiej literaturze przedmiotu, brakowało jednak syntetycznego ujęcia tej problematyki z punktu widzenia historyka prawa.

Anna Tarnowska, reprezentantka toruńskiej szkoły historii państwa i prawa, ma na swoim koncie znaczące osiągnięcia w zakresie badania dziejów prawa publicznego II Rzeczypospolitej oraz Prus i państwa niemieckiego w XIX i początkach XX w., w tym monografię poświęconą wpływowi przepisów pruskich na kształt polskich rozwiązań prawnoustrojowych w zakresie administracji terytorialnej (państwowej i samorządowej) w II Rzeczypospolitej¹. W omawianej rozprawie, wychodząc od dotychczasowej literatury przedmiotu, podjęła się – w ujęciu syntetyzującym – zweryfikowania tezy, że „praworządny charakter państwa pruskiego limitował podejmowanie wobec mniejszości polskiej szczególnych działań ustawodawczych i środków administracyjnych” (s. 14).

Zadanie to było istotne nie tylko z powodu braku do tej pory gruntownego studium prawnohistorycznego poświęconego polityce Prus i II Rzeszy Niemieckiej w stosunku do polskiej mniejszości w kontekście obowiązującego wówczas, choć i ewoluującego prawa, lecz także dlatego, że praca ta wpisuje się w dyskusję na temat dziejów społeczeństwa polskiego pod zaborem pruskim. Dyskusję wykraczającą poza spór o to, co przeważało: ucisk narodowy czy pożytki płynące z codziennego funkcjonowania w obrębie modernizującego się państwa i społeczeństwa pruskiego (niemieckiego)? Punkt widzenia akcentujący rolę procesów modernizacyjnych w obrębie spo-

¹ Anna TARNOWSKA, *Z dziejów unifikacji administracji II Rzeczypospolitej. Rola przepisów pruskich*, Toruń 2012. Por. uwagi niżej podpisanego w „Zapiskach Historycznych”, t. 78: 2013, z. 2, s. 162–167.

² Por. Przemysław OLSZOWSKI, *O potrzebach badań nad procesami modernizacji społecznej na ziemiach Polski zachodniej w XIX i początkach XX wieku*, [in:] *W kręgu dwóch kultur. Społec-*

leczeństwa polskiego pod zaborem pruskim, który pojawił się wyraźniej po 1989 r., jest bardzo ważnym elementem tej dyskusji³, tym bardziej że wcześniej występował w niej w stopniu dalece niewystarczającym. Inna rzecz, że towarzyszące temu w ostatnich dekadach – skądinąd naturalne i nader pożyteczne – zainteresowanie regionalną i lokalną przeszłością, zwłaszcza w wymiarze architektury, sztuki i rozmaitych elementów codzienności, może przy okazji sprzyjać łagodzącemu spojrzeniu na pruską politykę germanizacyjną, a co za tym idzie – zapoznawaniu jej celów i praktyk. Nie zmienia tego świadomość dokonujących się wówczas jednocześnie procesów asymilacji i akulturacji czy współistnienia religii i kultur.

Zbadanie polityki prusko-niemieckiego państwa prawa wobec polskiej mniejszości pod kątem aktów prawnych oraz ich praktycznej realizacji wymagało analizy znaczącej liczby źródeł prawnych (i w pewnej mierze urzędowych), ówczesnej publicystyki prawnej i prawno-politycznej w formie publikacji zwartych oraz tej prowadzonej na łamach prasy niemieckiej i polskiej, kweryndy wybranych zespołów archiwalnych⁴, jak też znajomości obszernej literatury przedmiotu, zarówno niemieckiej, jak i polskiej (omówionej wyczerpująco we *Wstępie*)⁵. Szeroki zakres przeprowadzonych badań oraz zamiar skonfrontowania założeń państwa prawa z praktyką administracyjną i orzecznictwem w stosunku do jednej z grup narodowościowych przełożyły się na założenie konstrukcyjne, które jest w tej pracy dwuczęściowe. W części pierwszej (obejmującej rozdziały 1–3) omówiono kształtowanie się koncepcji państwa prawa w Prusach i następnie II Rzeszy Niemieckiej, jak też instytucjonalnych gwarancji jego przestrzegania. Część druga, zatytułowana nie bez powodu *Kręta droga: od litery prawa do praktyk dyskryminacyjnych* (rozdziały 4–10 oraz ekskurs poświęcony sytuacji Polaków w Rzeszy Niemieckiej w latach 1871–1914, gdy zabór pruski stał się częścią zupełnie nowego państwa, a rzeczywistość niebawem pokazała różnicę między „prusyfikacją” a germanizacją), została poświęcona najważniejszym obszarom życia społecznego w kontekście stosunków między państwem i prawem a obywatelem. Należą tu sprawy charakterystyki korpusu urzędniczego i sędziowskiego w służbie monarchii pruskiej, następnie zaś Rzeszy wilhelmińskiej, sfery wolności osobistych, w tym języka polskiego w przestrzeni publicznej, prawa własności i jego gwarancji, wolności słowa i prasy, sumienia i wyznania (tu szczególnie w kontekście *Kulturkampfu*), wolności stowarzyszeń i zgromadzeń, jak też aktywności w obronie praw polskich we wszystkich wymienionych obszarach ze strony polskich deputowanych w sejmie pruskim (Landtagu) i parlamencie Rzeszy (Reichstagu). Przyjęte przez autorkę cezurę chronologiczną (nie bez odwoływania się do okresu wcześniejszego, sięgania głęboko w wiek

czeństwo polskich ziem zachodnich w XIX i XX stuleciu, red. Szczepan WIERZCHOŚLAWSKI, Aneta NIEWĘGŁOWSKA, Tomasz KRZEMIŃSKI, Toruń 2017, s. 11–22.

³ Na szczególną uwagę zasługuje tu praca Szczepana WIERZCHOŚLAWSKIEGO, *Orzeł czarny i orzeł biały. Problemy modernizacji społeczeństwa polskiego prowincji Prusy Zachodnie w XIX i na początku XX stulecia*, Olsztyn 2011.

⁴ Szczegółowo i w pewnym stopniu szczegółowo prowincji, rejencji i powiatu na przykładzie prowincji poznańskiej z zasobu Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem i Archiwum Państwowego w Poznaniu.

⁵ Całość wykorzystanych przez autorkę źródeł i literatury w bibliografii na końcu omawianej pracy (s. 379–413).

XVIII) wyznaczają okres pomiędzy początkiem ery konstytucyjnej w dziejach Prus a wybuchem pierwszej wojny światowej, a więc nastaniem w państwie rzeczywistości wojennej z konsekwencjami dla systemu prawnego.

Przy dogłębnym i wnikliwym omówieniu koncepcji prusko-niemieckiego państwa prawa (*Rechtsstaat*) i praktyki jego odnoszenia się do społeczności polskiej w różnych obszarach życia społecznego pewne wątpliwości może budzić zakres terytorialny omawianej pracy, ograniczony przez autorkę do prowincji poznańskiej i zachodniopruskiej. Wybór Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Prus Zachodnich za podstawę rozważań wynikał z tego, że obejmowały one znaczący odsetek ludności polskiej, jak również dlatego, że do obu tych prowincji odnosiła się największa *per saldo* część orzecznictwa w sporach prawnych między władzą a obywatelami pruskimi narodowości polskiej, co w zamierzeniu badaczki miało dawać w pewnych punktach możliwości porównawcze w zakresie obowiązujących na ich obszarze regulacji prawnych i ich praktycznego zastosowania. Autorka, choć przywoływała liczne przykłady spraw spornych z obszaru Prus Zachodnich, nie korzystała jednak z możliwości porównywania orzecznictwa w obu prowincjach, jedynie we *Wstępie* trafnie zauważyła w odniesieniu do regulacji zachodniopruskich, że „były bliższe przepisom obowiązującym w pozostałych prowincjach pruskich lub analogiczne do nich, podczas gdy z uwagi na odpowiednio większy odsetek ludności polskiej w Wielkopolsce ustawodawca utrzymywał w mocy rozwiązania archaiczne, hamując np. rozwój samorządności” (s. 18). Za przyjęciem jako podstawy do rozważań zaprezentowanych w tej pracy orzecznictwa z prowincji poznańskiej i zachodniopruskiej przemawia natomiast względne podobieństwo ich struktury społecznej i gospodarczej, jak też struktury i metod działania polskiego ruchu narodowego. Tych też prowincji składających się na zabór pruski (bez Warmii) w największym stopniu dotyczyło pruskie ustawodawstwo dyskryminujące polską społeczność wprost (jak ustawa osadnicza z 1886 r., ustawa prasowa z 1874 r., ustawa o stowarzyszeniach z 1908 r. czy ustawa wywłaszczeniowa z 1908 r.) bądź przy okazji szerzej zakrojonych działań rządu Rzeszy (za wyjątkiem ustawodawstwa *Kulturkampf*u jednakowo niebezpiecznego dla wszystkich skupisk polskich w państwie prusko-niemieckim). W Poznańskim i w Prusach Zachodnich ruch polski był też na tle innych prowincji pruskich liczebnie i strukturalnie najsilniejszy, co w obliczu polityki pruskiej skutkowało największą liczbą konfliktów i sporów z państwem pruskim (następnie prusko-niemieckim), które znajdowały później odzwierciedlenie w orzecznictwie kolejnych instancji sądownictwa powszechnego i administracyjnego. Z tych właśnie powodów można uznać, że badanie stosunku prusko-niemieckiego państwa prawa do polskiej mniejszości na przykładzie ziem zaboru pruskiego (bez Warmii), w którym była ona najliczniejsza i najlepiej zorganizowana, daje rękojmnię prawidłowego wyводу naukowego i reprezentatywnych wyników badań. Autorka w pojedynczych przypadkach sięga zresztą po przykłady orzecznictwa także z terenu Prus Wschodnich, prowincji śląskiej czy też Nadrenii i Westfalii, będących miejscem osiedlenia licznej polskiej emigracji zarobkowej, choć obszary te pozostają zasadniczo poza jej zainteresowaniem.

Przykłady te, tak jak w wypadku ziem zaboru pruskiego, pokazują podobieństwo rozstrzygnięć w zakresie orzecznictwa w sprawach wolności sumienia i wyznania, wolności słowa, prasy, zgromadzeń i stowarzyszeń w odniesieniu do całego państwa

prusko-niemieckiego. Odmienne już kształtowały się proporcje w przypadku gwarancji prawa własności i możliwości jego realizacji w zakresie rozbudowy stanu posiadania. Podobnie jak przeszłość historyczna, realia stosunków narodowościowych i wyznaniowych, a przez pewien czas nawet gwarancje szczególnego statusu Wielkiego Księstwa Poznańskiego w monarchii pruskiej, wynikające z postanowień kongresu wiedeńskiego 1815 r., wpływały na odmienną w pewnych punktach politykę władz pruskich wobec Polaków w prowincji poznańskiej niż choćby w Prusach Zachodnich, których nigdy żaden pruski urzędnik nie nazwałby „polską” prowincją państwa Hohenzollernów. Syntetyzujące ujęcie całości tej problematyki w wymiarze teorii i praktyki kształtującego się w drugiej połowie XIX i początkach XX w. prusko-niemieckiego państwa prawa jest znaczącym osiągnięciem naukowym, a zaprezentowana wiedza, erudycja i dojrzałość sądów stawiają autorkę wśród czołowych badaczy tego zagadnienia. Praca ta – przez analizę koncepcji i praktyki orzecznictwa – ukazująca modelowe ujęcie kwestii polityki państwa prusko-niemieckiego jako państwa prawa w stosunku do mniejszości polskiej, stanowi punkt wyjścia do badań szczegółowych na poziomie wschodnich prowincji Prus i następnie II Rzeszy Niemieckiej, jak również Nadrenii i Westfalii, w których funkcjonowały znaczące liczebnie skupiska polskie. Badań, opartych na analizie orzecznictwa i właściwych dla każdej prowincji regulacji prawnych, a także akt administracji terytorialnej, sądów powszechnych i administracyjnych oraz prasy polskiej i niemieckiej, dzięki którym będziemy wiedzieć więcej o tym, co wówczas znaczyło być Polakiem w Wielkim Księstwie Poznańskim, Prusach Zachodnich i Wschodnich, w prowincji pomorskiej i śląskiej oraz w zachodnich prowincjach Rzeszy zamieszkiwanych licznie przez polskie pochodźstwo zarobkowe, szczególnie zaś Polakiem aktywnym na niwie działalności narodowej.

Wiek XIX i początek wieku XX był w dziejach Prus i Niemiec epoką kształtowania się nowoczesnego państwa i społeczeństwa. Istotnym elementem społecznej, politycznej i gospodarczej modernizacji było państwo prawa, nabierające wyrazistych kształtów instytucjonalnych w erze konstytucyjnej, zatem od połowy XIX stulecia. Zjednoczenie Niemiec pod egidą Prus, powstanie II Rzeszy Niemieckiej w 1871 r. i proces tworzenia narodu niemieckiego wyostrzyły problemy istniejące już wcześniej w Prusach, a dotyczące granic respektowania prawa w sytuacji, gdy jego wymogi zderzały się z interesem państwa definiowanym przez władze. Naturalnie w dziewiętnastowiecznej Europie państwo prusko-niemieckie nie było w tej materii wyjątkiem, jednak sposób jego budowania i konsolidowania społeczeństwa wokół władzy, zwłaszcza w okresie rządów kanclerza Bismarcka, skutkowało tym, że w praktyce w wypadku struktur uznanych za wrogie bądź nieprzyjazne państwu (ruch socjaldemokratyczny, mniejszości narodowe, a w okresie *Kulturkampf*u także Kościół katolicki) interes państwa dominował nad gwarancjami, jakie obywatelom, wyznaniom i stowarzyszeniom winna gwarantować konstytucja i wynikające z niej akty prawne niższego rzędu. Prusko-niemieckie państwo prawa, którego koncepcje, idee i praktykę działania nie tylko w odniesieniu do mniejszości polskiej gruntownie w tej pracy przeanalizowano, było ówczesnym osiągnięciem w zakresie myśli prawniczej i filozofii prawa. Było istotną częścią procesów modernizacyjnych, tworzących z Prus i Niemiec państwo pod wieloma względami na wskroś nowoczesne, choć rządzone przez tradycyjne elity, w głównej mierze pruskie, których tożsamość polityczna i kulturowa osadzona była głęboko

w świecie majątków ziemskich. W ocenie prusko-niemieckiego *Rechtsstaat* istotną cezurą jest zjednoczenie Niemiec, ogłoszenie cesarstwa i powstanie II Rzeszy Niemieckiej. Zdynamizowaniu uległy procesy gospodarcze, społeczne i narodotwórcze w obrębie nowego państwa i integrującego się społeczeństwa niemieckiego. Jedną z metod tej integracji było wskazanie społeczeństwu wrogów wewnętrznych, bądź to mających naturalne powiązania międzynarodowe (ruch socjaldemokratyczny, Kościół katolicki), bądź też oskarżanych o tendencje odśrodkowe mniejszości narodowych. O ile jednak ruch socjaldemokratyczny można było politycznie zneutralizować przez odpowiednią politykę socjalną i względny materialny dobrostan adresowany do szerokich grup społecznych, a z Kościołem katolickim po kilku latach ostrego konfliktu okresu *Kulturkampf* znaleźć porozumienie, o tyle państwo to, jeśli chciało się w obranym kierunku rozwijać, nie mogło na dłuższą metę, w przekonaniu rządzących nim elit, tolerować narodowych odrębności uważanych za zagrożenie dla jego spójności wewnętrznej, i w pierwszym rządzie dotyczyło to mniejszości polskiej. Musiało to skutkować konfliktem pomiędzy filozofią i zasadami *Rechtsstaat* a jednoznacznie w kontekście kwestii polskiej rozumianą racją stanu (*Staatsraison*). W efekcie zaś prowadzić do dyskryminacji prawnej polskiej mniejszości ze względu na narodowość, podczas gdy obywatele Rzeszy narodowości niemieckiej mogli z reguły liczyć na sądową gwarancję ochrony swych praw obywatelskich.

Jakkolwiek różnili się między sobą teoretycy pruskiego (następnie prusko-niemieckiego) państwa prawa, było ono zbudowane nie na idei wolności, lecz wokół poczucia ładu i porządku jako fundamentu wysoce sprawiedliwego w poczuciu rządzących, ale i wielu rządzonych. Obok wyrazistej i utrwalonej stratyfikacji społecznej istniały wcale liczne kanały awansu społecznego dla najzdolniejszych. Państwo to w drugiej połowie wieku XIX odniosło sukces polityczny, gospodarczy i cywilizacyjny, stawiający je w rządzie czołowych potęg europejskich i światowych. Ideałem rządzącej elity i związanej z nią biurokracji było państwo narodowe, z którego celami mieli się identyfikować, docelowo wszyscy, obywatele. Było to niebezpieczne dla postrzeganych jako czynnik odśrodkowy mniejszości narodowych, zwłaszcza polskiej. O ile administracja pruska w swej polityce wobec polskich społeczności starała się omijać przepisy prawa bądź interpretować je możliwie szeroko na niekorzyść polskich petentów, w czym znajdowała sojusznika w niższych instancjach sądownictwa administracyjnego, o tyle zjednoczenie Niemiec przyniosło rozstrzygnięcia ustawowe bądź to wymierzone bezpośrednio w polską mniejszość, bądź w ramach zamierzeń modernizacyjnych uderzające w nią rykoszetem (jak ustawa o zakładaniu nowych osiedli w prowincjach wschodnich z 1876 czy ustawa o stowarzyszeniach z 1908 r.). Wraz z tym ustawodawstwem i regulacjami niższego rządu kurczyły się w ostatnich dziesięcioleciach XIX i początkach XX w. możliwości odwoływania się do instytucjonalnych gwarancji ochrony prawa własności i korzystania z niego, prawa do wolności słowa, prasy i zgromadzeń, stowarzyszenia się, do miejsca dla języka polskiego w przestrzeni publicznej. Tym więcej, że nowe ustawodawstwo miało wpływ na linię orzeczniczą, co odnosiło się także do ostatniej dla Polaków instancji, z którą mogli wiązać nadzieję, jaką przez długi czas był Najwyższy Sąd Administracyjny w Berlinie (*Oberverwaltungsgericht*). W kontekście ustaw wyjątkowych (zwłaszcza ustawy wyłączeniowej z 1908 r.) mogło to z sobą nieść w niedalekiej przyszłości poważne zagrożenie dla polskiego stanu

posiadania. Trudno powiedzieć, na ile wybuch pierwszej wojny światowej okazał się pod tym względem zbawienny dla Polaków we wschodnich prowincjach Prus. Nie ulega jednak wątpliwości, że praworządny charakter państwa prusko-niemieckiego, choć jego struktury administracyjne nie miały politycznej woli, by przestrzegać w stosunku do polskiej mniejszości nie tylko ducha, ale i litery prawa, był czynnikiem, który limitował posunięcia antypolskie na gruncie ustawodawstwa, ważąc w tej materii więcej niż lojalistyczne postawy części elit polskiego ruchu narodowego, nawet w erze kanclerza Leo von Capriviego. Miarkował też z pewnością działania administracji lokalnej i policji wobec ruchu polskiego. Warto jednak mieć na uwadze i to, że w całym analizowanym w tej pracy okresie lat 1850–1914 były to działania konsekwentne, wynikające z istoty tej państwowości.

*Przemysław Olstowski**

 <https://orcid.org/0000-0002-1379-4407>

* Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Polska Akademia Nauk,
 przemyslaw.olstowski@wp.pl